

TERESITA PASTOR I ELS ANYS DAURATS DEL CUPLET A DÉNIA (1911-1922)

Antoni Reig i Miquel Crespo

RESUM: La cançó popular té, entre els gèneres de més fama, el cuplet. És també un dels signes de modernitat de l'incipient segle XX. Els sectors conservadors el reberen amb un rebuig radical. L'acceptació social del cuplet contribuïa, contràriament, a trencar els motlles de velles moralitats i a ampliar les fronteres de la tolerància. A Dénia, el cuplet va regnar en els espectacles locals en uns temps difícils. La *Belle Époque* no va ser tan plàcida en una comarca angoixada pels problemes econòmiques. La ciutat donaria al món del cuplet una artista molt aplaudida i admirada en aquell moment, i que avui és una gran desconeguda al seu poble: Teresita Pastor.

PARAULES CLAU: Dénia, espectacles, cançó popular, cuplet, varietats, artistes, Teresita Pastor, sales d'espectacles (Teatro Circo, Teatre Principal, Palacio del Sol), cabarets i cafès cantants, *Belle Époque*, oci i societat,

1. Els orígens del cuplet

És al segle XVIII quan la cançó popular obté una acceptació social gran. Músiques alegres i senzilles unides a lletres còmiques i satíriques eren la delícia de les capes populars, que les entonaven a la faena, en les reunions d'amics o en les festes col·lectives. Inicialment, s'incorporen sense massa problemes al teatre, l'espectacle per excel·lència, respectat per tots els sectors socials. El problema es presenta quan aquelles cançons, a mesura que avança el segle XIX, comencen a transgredir convencions socials, es burlen de la moral imperant o introdueixen crítica política. L'Església, sempre vigilant, i els sectors socials més conservadors aconseguixen en un primer



Postal de la cupletista Pepita Sevilla, que també va destacar com a intèrpret de tangos, amb una dedicatòria en to de cuplet dirigida al gestor de la Cervecería Dianense. Fons Família Cardona-Far.

moment expulsar de les obres teatrals les cançonetes frívols, però no poden eliminar-les.

La bel·ligerància cap a les diversions populars ha sigut una constant de la història de l'Església i, molt particularment, de l'espanyola. El ball, per exemple, sempre ha sigut malmirat. Fins i tot, figuraven en el punt de mira coreografies innocents que l'alta societat incorporava a les celebracions. A la mitjanja del segle XIX, per exemple, s'estenien pels salons més distingits uns quants balls nous, com la polca-masurca o els rigodons, que venien a renovar els minuets i valsos clàssics. Del primer, que triomfa a Dénia durant els balls de la fira del 1879, trobem aquesta descripció sensual en el setmanari denier *El Porvenir*: «*balanceo*

indescriptible, rondáis pausadamente, como rueda una lágrima, como una gota de rocío». ¹ La resistència conservadora als rigodons es basava, sobretot, en el contacte físic que es produïa en el ball i el canvi constant de parella durant l'execució. No obstant això, els joves de la bona societat deniera tenien integrat plenament aquest ball en començar el segle XX: «*los asistentes tuvieron la satisfacción de presenciar un rigodón bailado por respetables señoras y distinguidos caballeros, pertenecientes unos y otros a lo mejor y más selecto de la buena sociedad dianense*». ²

Més obstacles va trobar poc després el tango, de procedència argentina, que va provocar protestes irades i clams per la prohibició: «*Consideramos ese tango como baile público, y de la categoría de los sicalípticos, impropio desde luego de figurar entre los bailes de sociedad, pues carece de la elegancia y corrección de posiciones, saludos, etc. que distingue al cotillón, al rigodón, y de la apostura y ligereza de nuestros chotis, polka, vals, etc.*». ³ Notarem que en la llista figuren alguns dels balls anatematitzats en èpoques anteriors. A la fi, igualment, el tango, amb el pas dels anys, entrarà també en les festes de consideració social.

En el cas de les cançons, eren la lletra i la interpretació els motius de l'escàndol. Precisament, en la categoria *sicalíptica* –nom que s'utilitzava en el sentit que té actualment el terme *pornografia*– s'enquadraria durant molts anys l'anomenat cuplet.

¹ *El Porvenir* (Dénia) 02/11/1879. Crònica d'un ball de fira organitzat al Casino Dianense. Arxiu Municipal de Dénia (AMD).

² *Heraldo de Denia* (Dénia), 22/02/1905. Referència del ball de màscares organitzat pel Círculo Democrático per les festes de Carnestoltes. AMD.

³ *La Lealtad* (Alacant), 28/08/1914. Hemeroteca Nacional (HN), Biblioteca Nacional d'Espanya (BNE).

Aquest ball naix a París –el nom li ve del francès, *couplet*– i els primers els trobem en obretes còmiques teatrals. Les protestes que alçaren algunes actuacions en van relegar la interpretació als cabarets, cafés-teatres populars on es representaven operetes informals i picaresques o es ballava el cancan, i ara es feia lloc al cuplet. En l'escala del prestigi musical del moment, el cuplet figurava en un apartat nou: el gènere ínfim. El seu lloc natural en el canvi de segle, del XIX al XX, era als cabarets, cafetins, cafés cantant i, en general, als bars servits per cambreres. El cuplet s'interpretava davant un públic sorollós i baralladís, amb un component social molt divers, i molt sovint el trobem lligat als ambients del joc i la prostitució.

*«Las cupletistas y bailarinas ejecutaban un repertorio bullicioso y pegadizo, para deleite de un auditorio exclusivamente masculino, frecuentador de los primeros salones que tan solo eran importunados por la injerencia de las autoridades defensoras de la moralidad ciudadana».*⁴

Una descripció d'un d'aquests locals ens la proporciona el periòdic de Dénia *El Porvenir*, amb motiu de l'obertura, l'any 1879, del café de Fabián Roselló, un local que uns anys després adoptarà el nom d'*El Siglo*, punt de referència de la diversió adulta de les classes benestants de la ciutat: *«A más de poseer cantantes muy aceptables, cuenta con un inteligente profesor de piano y clientes con esmerado servicio, y sobre todo con unas muchachas que harán gasto. De modo que por dos miserables reales se tiene música, café o copa, sonrisas y miradas revolucionarias».*⁵ I, sobre l'ambient que es viu al local, afegeix: *«No aprisiona el Café Fabián porque, aunque apretados, es lo apiñado de la algazara y de la bacanal. La manzanilla vuelve valientes».*⁶



Escena que reproduceix el ball dels rigodons en un saló aristocràtic.

⁴ Solaz Albert, Rafael. *La Valencia prohibida*. València, Pentagraf, 2004.

⁵ *El Porvenir* (Dénia), 23/10/1879. AMD.

⁶ *El Porvenir* (Dénia), 02/11/1879. AMD.

⁷ Només l'investigador local Vicent Balaguer, en diversos treballs i articles sobre el teatre i el món de l'espectacle a Dénia, s'ha fet ressò en els darrers temps de l'existència de Teresita Pastor, tot i que reconeixia les dificultats de trobar referències documentals i, fins i tot, orals de la seua activitat artística.

⁸ Publicada a Madrid entre el 1909 i el 1923, es tractava d'una revista especialitzada en els espectacles –i molt particularment en les varietats– que oferia tres vegades al mes informacions, crítiques i reportatges sobre representacions teatrals i musicals i sobre els artistes que recorrien els escenaris de tot Espanya. Tenia profusió de fotografies d'artistes i reclams publicitaris que destacaven els llocs on actuaven amb èxit. En diverses etapes va tindre un corresponsal a Dénia. Sembla que el més durador va ser Miguel Pérez, un dels gestors del Teatro Circo. Les seues informacions, fins ara desconegudes majoritàriament, han servit de base a aquest treball.

Sorgit dels racons més sòrdids i de l'escaló més baix dels espectacles del segle XIX, el cuplet guanya la batalla de l'acceptació popular, que s'estén i s'amplia fins a convertir aquest gènere ínfim en un fenomen de masses. Algunes de les cançons del període pioner del cuplet, com ara *La pulga* -traducció al castellà de l'original francès-, obtingueren un èxit enorme i traspassaren no només eixe àmbit, sinó també eixe temps, fins a convertir-se en cançons estàndard de la cultura popular. Les lletres del cuplet recorrien al doble sentit, remetien majoritàriament a l'univers sexual i eròtic, tot i que també n'hi havia amb lectures polítiques i socials.

Les cantants del cuplet van fent-se un nom i prompte arriben a tindre un reconeixement públic que supera les de les professionals dels escenaris més prestigiosos. A Espanya, guanyen fama intèrprets com La Fornarina, La Chelito o Pastora Imperio. Els empresaris del món de l'espectacle no poden deixar de fixar-se en aquell fenomen i acaben per ignorar la crítica puritana. Decideixen arriscar i contracten les cupletistes com a grans estrelles de les funcions de varietats.

El cuplet no abandona els trets d'identitat –provocador, proçaç, suggerent i molt eròtic-, tot i que l'accés de tota classe de públic acaba per fer que els autors suavitzen les lletres. En la segona dècada del segle XX, el cuplet entra triomfal en tots els teatres, els populars i els classistes, i les cupletistes són les grans dames de l'escena, objecte de desig d'obers, camperols, botiguers i aristòcrates. En aquest nou temps de brillantor del cuplet sorgeix la veu i la gràcia de Teresita Pastor, una artista de Dénia que compartirà escenari amb les millors del gènere i recorrerà els teatres i salons de mig Espanya com a cap de cartell.

2. Teresita Pastor, la cupletista de Dénia

A Dénia, el nom de Teresita Pastor s'hi ha mantingut fins ara en el record col·lectiu com una referència llunyana. Els més majors havien sentit parlar d'una artista que interpretava cuplets i que havia tingut una trajectòria llarga en els escenaris espanyols.⁷ En la parla local també s'ha mantingut durant dècades la frase «*cantes millor que Teresita Pastor*», una expressió que molts han utilitzat sense saber qui era la nostra protagonista.

La modernització dels arxius de l'Hemeroteca Nacional i, especialment, la digitalització de part dels fons de premsa periòdica, ens ha permés accedir a la col·lecció de la revista *Eco Artístico*.⁸ A través de les seues pàgines hem pogut reconstruir, tot i que amb unes quantes llacunes, la trajectòria artística de Teresita Pastor, pràcticament des dels inicis. A més, la informació recollida ens ha

permes dirigir la cerca cap a uns altres fons de l'època. El resultat ha sigut aquest retrat que presentem.

2.1 Una xiqueta que endevina el pensament

No sabem com s'incorpora Teresita Pastor al món de l'espectacle. Les primeres referències ens la presenten actuant, el 1911, a Almeria. Forma part d'atraccions de varietats i el número és com a endevinadora del pensament. Aquestes primeres actuacions conegudes, les fa al Teatro Circo Variedades i a Los Jardincillos de la ciutat andalusa. Les cròniques diuen que era «*muy aplaudida en sus difíciles y acabados trabajos de reflexión mental*».

La nostra protagonista recorda anys després que tenia uns set anys quan va començar. Les referències per a identificar amb exactitud l'origen familiar de Teresita són confuses. Repassant les partides de naixement i els padrons municipals existents a l'Arxiu Municipal de Dénia només hem pogut trobar un nom, María Teresa Pastor Hostalrich, nascuda el 6 de desembre del 1896, amb les característiques més pròximes a l'artista. No obstant això, en aquest cas, la xiqueta tindria 14 anys en el moment en què se situen aquestes primeres actuacions, pel mes de juliol del 1911.



Respecte als espectacles en els quals figurava, és ben il·lustratiu el cartell que presentava el Teatro Circo Cortés, una companyia ambulant dirigida per Domingo Cortés, en unes actuacions fetes a la ciutat de Baza: *«Hermanos Poto, trapezistas aéreos, Secundino Cortés, non plus ultra de los barristas. Srta. Aurelia, alambrista. Los 3 Juanitos, acróbatas gomosos. La señorita Teresita Pastor, adivinadora del pensamiento, y los famosos clowns Pepe y el tonto Barrera»*.



Els treballs de reflexió mental de Teresita Pastor en la portada d'*Eco Artístico*, número 329, 25/01/1919. Hemeroteca Nacional, BNE.

són elogiats al pas per ciutats com Alacant, Castelló o Burgos en els dos anys següents. L'adolescent deniera devia ser competent en l'activitat i es guanyava comentaris com aquest: «*Ayer se despidió del público la cupletista y adivinadora Teresita Pastor y, ¡voto a tal que lo siento!, pues quería haberla preguntado si varios señores que se anuncian en este semanario piensan aflojar la pasta*».⁹

En aquest darrer comentari sorgeix per primera vegada una al·lusió al vessant com a cantant de cuplets. Serà una faceta nova que completarà les habilitats d'endevinadora en els anys següents, fins que decideix dedicar-se en exclusiva a la cançó. En la guia d'empreses i artistes que publica *Eco Artístico*, l'any 1916 encara figura Teresita Pastor com a «*coupletista y adivinadora del pensamiento*». Presentant-se d'aquesta manera aconseguix el reconeixement del públic a València, on actua als teatres La Marina i Princesa al llarg del 1915.

2.2 La cançonetista que omplia teatres

El pas per la capital valenciana es converteix en un impuls notable per a la seua carrera artística. Les bones crítiques del debut fan que siga reclamada constantment per a actuar en els principals teatres de revista de València. El 1916 mostra les seues qualitats als teatres Apolo i Eslava: «*Teresita Pastor, a quien no dejan descanso las empresas, pasó a este teatro (Eslava) una vez terminado el contrato en Apolo, y en él continúa diariamente aplaudida*». El teatre Martí, que s'inaugurava el mes de juliol d'aquell any, també es fixava en la deniera i la incloïa en un espectacle programat per a les últimes setmanes de l'any. L'artista encadenava contractes i es feia un lloc important en el món de les varietats. D'aquesta etapa primerenca i dolça hem fet un recull de comentaris i crítiques rebudes en diferents ciutats i escenaris:¹⁰

Teatro Principal de Cartagena (05/06/1916): «*Teresita Pastor, notable y renombrada canzonetista, celebró su despedida, después de haber alcanzado durante toda su actuación triunfos tan legítimos como resonantes.*»

Teatro Reina Victoria d'Águilas (25/08/1916): «*El día 10 reapareció la encantadora y simpatiquísima canzonetista Teresita Pastor, que obtuvo una ovación delirante, haciéndole repetir infinidad de couplets de su extenso y lindo repertorio.*»

Teatro ABC de Casas Ibáñez (25/08/1916): «*Con motivo de la feria de este pueblo ha actuado el Gran Aretino, que resultó una verdadera lata; lo único que nos distrajo fue Teresita Pastor, único número que nos alegró la existencia, siendo muy aplaudida.*»

Teatro Concha Segura de Yecla (05/11/1916): «*Teresita Pastor,*

⁹*La Guasa* (Burgos), 06/07/1913.

¹⁰Les dates són les del número de la revista *Eco Artístico* que inclou els comentaris, i no de les actuacions, però considerem que són importants per a fer avançar amb claredat la trajectòria de l'artista.

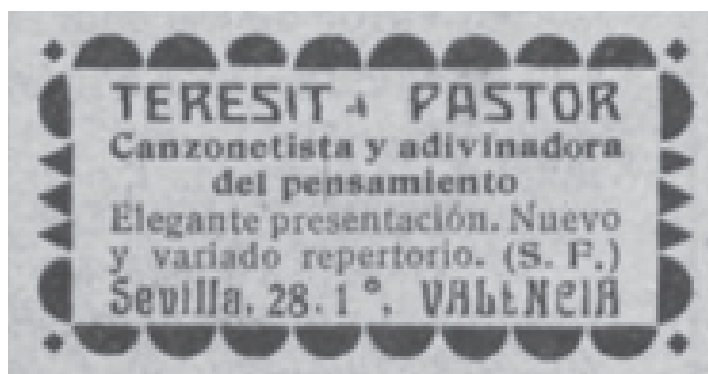
con su admirable repertorio y magistral ejecución, se ha visto muy aplaudida en todas sus representaciones».

Teatro Artístico de Villena (25/11/1916): *«Un acontecimiento fueron las representaciones de Teresita Pastor, que viene siendo la canzonetista de moda en la región valenciana, y a la que los villenenses tributaron justo homenaje ovacionándola clamorosamente».*

La cançonetista valenciana de moda passa en aquesta etapa pel seu poble. A Dénia actua els últims dies de fira del 1916 en el Teatro Circo: *«habiendo obtenido ruidosas ovaciones y un éxito tan grande que difícilmente se borrará de Dénia el nombre de Teresita Pastor».*

Una mostra més de la fama aconseguida és la contractació com a gran estrella per a la inauguració, el mes de desembre del 1916, del Salón Cine Moderno de Benissa. A l'orgull de tindre un local d'espectacles nou i digne, el públic benisser afegia la satisfacció d'haver comptat amb la presència de l'artista de la Marina: *«El éxito ha sido coronado del todo con la artista elegida para la inauguración, pues nos han presentado a la simpática canzonetista Teresita Pastor, que, si grandes éxitos lleva conseguidos, éste, si cabe, ha sido mayor, en vista de lo cual fue prorrogada, y se lleva además el contrato firmado para las próximas fiestas de aquí, que son en enero. Eso son éxitos de verdad ¿Eh, Teresita?»*.¹¹

El 1917 Teresita Pastor és una aposta segura de les empreses. No només és reconeguda pel públic, també l'atrau a les taquilles: *«Teresita Pastor llenó este teatro»* (Teatro Circo, Alcoi); *«Todo un primo cartel»* (Benlliure, València); *«actuó Teresita Pastor con llenos rebosantes»* (Concha Segura, Yecla); *«ante el éxito obtenido, fue prorrogada por la empresa»* (Alginet); *«era punto menos que imposible ocupar un puesto en las localidades»* (Salón Requena, Terol). Són comentaris que es repetiran en els mesos següents, fins que torna a Andalusia on l'havíem localitzada en els inicis.



Anunci de Teresita Pastor en *Eco Artístico*. Publicitat en diversos números, Hemeroteca Nacional, BNE.

¹¹*Eco Artístico* (Madrid), 25/12/1916. HN. BNE.

2.3 Guanyant fama per Andalusia i l'Àfrica colonial

Han passat sis anys i aquella xiqueta que endevinava el pensament és ara una dona que canta cuplets suggeridors i que ho fa amb una solvència artística gran. Al Salón Circo Victoria de Sevilla la saluden com a «*hermosa cupletista que es objeto de entusiastas ovaciones*». A Còrdova estarà tot el mes d'agost al Teatro Victoria, i en la publicitat de l'espectacle es destacava un número de Teresita en què imitava les tres grans figures del toreig del moment: *Gallo*, *Gallito* i *Belmonte*. Com a conseqüència de l'èxit, la conviden a participar en un festival artístic a benefici de l'Asociación Cordobesa de la Caridad, celebrat el 24 d'agost, en el qual és de nou aclamada pel públic, que li demana la repetició de la cançó titulada *La nieta de Carmen*.¹²

Tres dies després, el 27 agost, Teresita Pastor s'acomia del públic cordovés en una funció que s'ompli d'admiradors. Inicia aleshores una gira pels territoris espanyols del nord d'Àfrica. Actua a Larache, a Tetuan, a Melilla i a Ceuta. Mesos després, en un reportatge sobre el Salón Apolo d'aquest darrer enclavament espanyol, a Teresita Pastor la destaquen entre les artistes més distingides que han passat per l'escenari.¹³

L'artista té ja un nom fet quan el 9 de gener del 1918 viatja en un dels dos trens que van col·lidir frontalment a Los Parrales, a prop de l'estació d'Alcázar de San Juan. En l'accident va morir un guardafrens i foren atesos desenes de passatgers per ferides diverses.¹⁴ La premsa s'encarrega de destacar que, entre els ferits lleus, hi ha l'artista Teresita Pastor. El retorn als escenaris, a penes sis dies després, és igualment saludat amb satisfacció i el teatre Benavente de Cehuguín (Múrcia) s'ompli d'espectadors per a donar-li ànim.

La carrera de l'artista continua progressant el 1918 amb actuacions constants per Andalusia, Múrcia i València. El mes de maig el passa quasi íntegrament a Dénia, actuant ara al teatre Principal: «*la genial canzonetista Teresita Pastor viene actuando con éxito ruidoso, habiéndola prorrogado la empresa*». També forma part del cartell artístic de primera fila que inaugura la temporada de varietats al teatre Reina Victoria de Sevilla.

La fama passa, fins i tot, una frontera, la de Gibraltar. En una entrevista que li fan al diari *La Provincia*, d'Alacant, Teresita conta divertida una anècdota relacionada amb aquesta actuació:

«— *Yo me asusté, ¿sabe?, la primera noche. Aquellos ingleses no me entendían y aplaudían a rabiar. Les gusta mucho la música y el canto español y me arrojaban chelines al escenario y silbaban con energía; yo me retiré desconcertada y vino gozoso el empresario a felicitarme: «Bien, Teresita, usted ha gustado». «Pero ¿y esos silbidos?», pregunté extrañada. Rió el empresario y me dijo que era que querían que repitiera el número.*

¹²*Diario de Córdoba* (Còrdova), 25/08/1917. HN. BNE.

¹³*ABC* (Madrid), 11/02/1918.

¹⁴*ABC* (Madrid), 11/01/1918.

Ella continúa riendo.

– *Crea usted que luego me alegré de que silbaran*». ¹⁵

Aquesta entrevista ens aporta també alguns altres detalls de la seua carrera. Per exemple, diu que ha actuat a Barcelona i que ha tingut com a mestra, i ara amiga, la gran Pastora Imperio, «*a cuyo lado he trabajado mucho*». L'entrevistador la defineix així: «*Teresita Pastor es alicantina, es de la bella región de La Marina, de Denia, tiene la belleza clásica española, con el donaire de las valencianas. Su cuerpo es esbelto y sinuoso, y sus ojos negros fascinadores, embriagan*».

Per aquestes dates, Teresita ja havia decidit fer la presentació a Madrid. Segons confessava en l'entrevista esmentada, havia rebutjat ofertes anteriorment, perquè volia 'arribar i agradar': «*Tal vez sea ambiciosa –deia– ¿no es eso? Prefiero no ir, pasar desapercibida.*



Carrer de Diana des de la cantonada amb el carrer de Colom (c.1930). A la dreta, cartells del Teatro Circo Cortis en què s'anuncia l'actuació del ventríloc Sanz. Al fons, el teatre Principal, i en la línia de cases de la part dreta, la Cerveceria Dianense (casa amb una portalada gran i amb una asta en el balcó del primer pis). Fragment d'una fotografia de la Col·lecció Roisin, Institut d'Estudis Fotogràfics de Catalunya. Fons J. Ivars.

Ahora veremos». El debut a la capital de l'Estat el farà en un lloc mític de les varietats, el teatre Romea del carrer Carretas, bressol dels gèneres frívols: el cuplet, la revista i la comèdia musical. Abans es prepara fent una nova gira per pobles valencians. Comença al Saló España d'Alacant, continua pel Benlliure de València i es farà amb el favor del públic de Cullera, Sueca i Alberic.

2.4 L'esplendor d'una artista

El dia 15 de gener del 1919 fa l'esperat, i tantes vegades ajornat, debut a Madrid. Amb ella, també es presenten davant el públic madrileny la ballarina Petite Margot, els acròbates còmics Los Gustinos i les cançonetistes Juanita Hispania i Carmen Flores. Tots

¹⁵*La Provincia* (Alacant), 19/10/1918. "Hablando con Teresita Pastor", entrevista feta per Ariosto.

els artistes, segons les cròniques de la premsa dels dies següents, van aconseguir una acollida excel·lent, però l'èxit gran el van compartir Teresita Pastor i Carmen Flores. De la deniera destacarem aquest comentari: *«una mujer muy guapa y excelente artista, que seguramente llegará a ocupar los primeros puestos entre las cancionistas. Posee una voz muy bien timbrada y acciona con naturalidad y elegancia»*.¹⁶ Carmen Flores passaria per mèrits propis a la història del cuplet espanyol interpretant cançons amb un contingut polític fort i, sobretot, feminista, revolucionàries autènticament en aquells moments.

Mentre dura l'espectacle del Romea, la fotografia de Teresita Pastor es fa popular. La premsa diària, com *La Acción*, publica el dia 22 una foto de l'artista amb el peu següent: *«Teresita Pastor, bella y notable artista de variedades que actúa con gran éxito en el teatro Romea»*. El dia 19 de febrer és la revista il·lustrada *Mundo Gráfico* la que inclou una fotografia de l'artista amb un text molt semblant.

Eco Artístico li dedica en exclusiva la portada del número 329 i en les planes centrals publica la crònica d'un dels crítics, Enrique G. Rubiales, de la qual hem extret uns quants fragments significatius:

«Ocupo mi butaca en el preciso momento en que Teresita Pastor sale a escena, contoneándose graciosamente a compás de un gitano pasodoble. Mis ojos quedan deslumbrados: ¡es tanta su arrogancia y hermosura, es tan artística su presentación!....

(...) Una ovación premia el trabajo de la artista, que canta otro couplet, y otro, y otro... y mis labios sonríen, y mi mal humor se disipa, y mis manos se juntan nerviosamente para aplaudir, y mi asombro no tiene límite al ver la ductilidad de temperamento de Teresita Pastor, que pasa del couplet gitano al cómico, al fino, al picaresco, al montañés, con un dominio tal de todos los géneros, que hace forjar al público la



En primer terme, el carrer de Magallanes, amb el cabaret L'Anxova, edifici que fita amb el pati de l'Hotel Comercio. A la part superior esquerra, es pot observar el Teatro Circo, amb tres cossos edificats producte de les diferents ampliacions del local. Fragment d'una fotografia de la Col·lecció Roisin, Institut d'Estudis Fotogràfics de Catalunya. Fons A. Reig.

¹⁶ *La Acción* (Madrid), 17/01/1919. HN. BNE

ilusión de admirar a distintas artistas, pero de esas artistas que no se olvidan nunca, de las que se imponen por su talento.

*(...) Salgo de Romea impresionado gratamente, y, no obstante el ir y venir de gentes que debiera distraerme, no logra borrar de mis oídos aquella voz acariciadora ni de mi mente aquella figura llena de encantos».*¹⁷

Els elogis de premsa i públic es tradueixen en una pròrroga del contracte de Teresita al Romea. Quan s'acomiada, al començament del mes de febrer, se la considera en *Eco Artístico* «canzonetista de grandes facultades, escogido repertorio y lujosa presentación, que ha merecido un gran éxito».

De Madrid passa directament a un altre gran coliseu, el teatre Victoria Eugenia de Sant Sebastià. Ací estarà tot el mes de febrer formant part d'un espectacle «culto y moral», en què Teresita Pastor figura com a atracció principal del cartell. El públic donostiarra també la rep amb entusiasme: «La empresa, siempre deferente a los deseos de sus constantes favorecedores, ha logrado contratar nuevamente, por tres únicos días, a la aplaudidísima canzonetista Teresita Pastor».¹⁸

La carrera de Teresita és en el punt cimer. La cantant gaudeix de molta popularitat i, més enllà dels escenaris, adquireix un protagonisme notable en la vida social del moment. Són testimoni d'aquesta projecció ciutadana les tres notes de premsa que reproduïm a continuació:

1. Reivindicant l'espardenya tradicional en temps de crisi econòmica:

*«Teresita Pastor, alpargatista.- En Alicante ha progresado de tal modo la cruzada contra el calzado caro, que la hermosísima coupletista Teresita Pastor, una de las artistas que más lujoso vestuario poseen, ha salido en alpargatas en el teatro de verano. La simpática muchacha ha sido objeto de cariñosas ovaciones».*¹⁹

2. Gaudint dels avanços de l'aeronàutica:

*«Cádiz, 17.- El teniente piloto Sr. Bayo continúa sus experimentos de aviación en esta ciudad. Ayer llevó de pasajeros a la cupletista Teresita Pastor, al naviero D. Antonio Millán, a D. Federico Joly y a otros jóvenes conocidos, realizando en el aire ejercicios acrobáticos».*²⁰

3. Solidaritat amb els soldats de la guerra del Marroc:

«Teatro Circo Dénia.- La canzonetista Teresita Pastor organizó una función a beneficio de los soldados que luchan en África, para la

¹⁷*Eco Artístico* (Madrid), 25/01/1919. HN. BNE.

¹⁸*La Información* (Sant Sebastià), 26/02/1919.

¹⁹*La Correspondencia de España* (Madrid), 25/05/1920. HN. BNE.

²⁰*La Voz* (Madrid), 10/08/1920. HN. BNE.

*cual la Empresa, luz y orquesta cedieron sus haberes, obteniéndose un buen ingreso».*²¹

2.5 Els darrers cuplets

Teresita Pastor està consolidada plenament en el circuit de l'espectacle d'aquests anys. Fa gires per Catalunya, Aragó, Astúries i Andalusia. No desatén els locals de València (Benlliure, Eldorado, Apolo...), ciutat on actua sempre que pot. Tampoc no s'oblida del seu poble. A Dénia tenim constància d'actuacions seues per la fira del 1919 i un any després al teatre Apolo (nom del teatre Principal l'any 1920, quan Joan Ausió n'és el gestor).

Fins a l'any 1923 podem seguir la petja de Teresita Pastor, tot i que cada vegada les referències són més espaïades. Al 1926 la trobem formant part de la Troupe Les Walkyria, segons una informació publicada en un periòdic local de la població valenciana de Sueca: *«La manera de integrarse esta agrupación a base de las eminentes artistas Teresita Pastor y Pepita Sellés, cancionista y bailarina respectivamente, y el maestro de baile Antonio Borrás y el excéntrico Don Nicanor y la atrayente diversidad del programa y números de repertorio, hicieron breves los momentos de su actuación»*.²² El mateix periòdic informa mesos després que l'artista deniera —*«veterana, y no por eso menos juncal»*— ha format societat amb la ballarina Isabel Otero. Sembla que és a Sueca on Teresita Pastor s'instal·la finalment en els darrers anys de trajectòria artística. És ací, almenys, on nosaltres li hem perdut el rastre.

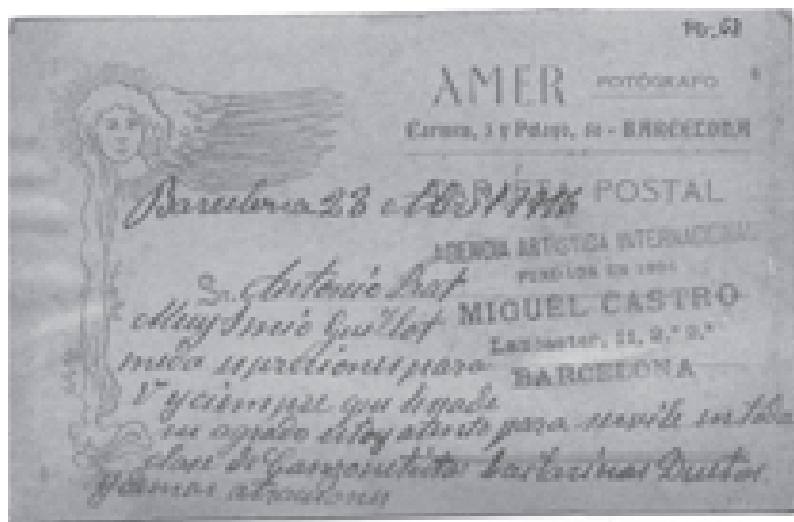
No sabrem res més del nostre personatge fins que, el mes d'octubre del 1960, un responsable de l'Institut Nacional de Previsió de València, José Català Santacreu, es dirigeix a l'alcalde de Dénia, Antonio Muñoz, per a informar-lo de la situació econòmica delicada que travessa una popular artista retirada originària de Dénia i resident a València. Li deien Teresita Pastor i tenia poc més de 60 anys. El funcionari suggeria a les autoritats locals que li feren alguna classe d'homenatge que li servira d'ànim i ajuda econòmica. La Comissió Permanent acordava per unanimitat preparar aquest homenatge, tot i que no sabem si va arribar a fer-se realitat algun acte.²³

Aquestes notes biogràfiques sobre una artista tan destacada i tan desconeguda avui en la seua ciutat natal, les tancarem amb la frase que l'*Eco Artístico* li dedicava en el debut de Madrid, i que és ben significativa quan s'aplica a una artista: *«¡Es tan fácil sentirse poeta ante unos ojos que saben reír cuando miran!»*.

²¹*Eco Artístico* (Madrid), 30/10/1920. HN. BNE.

²²*El Sueco* (Sueca), 28/03/1926.

²³*Canfali Marina Alta* (Dénia), 04/09/2010. Vicent Balaguer publica aquest acord en la columna habitual dedicada a comentaris teatrals.



Postal enviada per un representant artístic de Barcelona al gestor de la Cerveceria Dianense, Antonio Prats, en què es posa a la seua disposició per a la contractació de qualsevol espectacle de varietats. Fons Família Cardona-Far.

3. La Dénia de la *Belle Époque*

El període històric que marca el moment culminant de la moda del cuplet coincideix amb la fase final d'una etapa iniciada a les acaballes del segle XIX i que després s'ha conegut amb el sobrenom de *Belle Époque*. La Primera Guerra Mundial tancarà bruscament aquest moment d'expansió imperialista i capitalista, de molt desenvolupament de la tècnica i la ciència, i d'eclosió cultural i certa obertura social. L'oci també ampliava l'horitzó, amb l'interès per la pràctica de l'esport i la multiplicació de la vida social, que s'estenia a totes les classes. Pau i progrés semblaven avançar agafats de la mà i era perceptible un sentiment general d'optimisme pel futur.

A Dénia, però, la *Belle Époque* només va ser nominal. Tot i que la ciutat també rebia la influència benèfica d'aquest estat d'ànim imperant en el món occidental, l'economia i l'ambient social locals passaven per moments molt delicats en la primera dècada del segle XX, que acabaran per desembocar en una situació dramàtica obertament en la mitjanja de la segona. El comerç de la pansa ja no és la font de riquesa que havia donat fama i benestar a la Dénia de la segona meitat del segle XIX. Ara ha d'afrontar problemes de competència, obstacles aranzelaris en mig Europa i la destrucció dels ceps per un míldiu que avança pels camps de la Marina Alta des del 1905.

Amb la guerra europea (1914-1918), i malgrat el no-intervencionisme de l'Estat espanyol, els problemes esclaten:

paralització de les exportacions de pansa i fruita, falta de matèria primera per a la indústria del joguet –que era l'única alternativa que semblava consolidar-se per a fer front a la crisi de la pansa– i, com a conseqüència, una situació social insostenible. No és estrany que la premsa de Madrid utilitze la paraula *misèria* per a descriure el que estava passant:

*«Pidiendo pan y trabajo. Denia 6. Miles de obreros del campo y artesanos de varios pueblos del distrito recorren las calles en actitud pacífica, pidiendo pan y trabajo. Los precios excesivos de las subsistencias imposibilitan materialmente la vida. Los manifestantes se dirigieron al almacén del acaudalado propietario José Morand, donde se redactó una larga exposición para que el alcalde la envíe al ministerio de Fomento. La miseria que reina es tan espantosa que amenaza acabar con la región».*²⁴

El panorama s'agreuja pel retard en obres d'infraestructura bàsiques per a mantindre el desenvolupament local. Les obres del port no avancen per polèmiques i interessos oposats i el ferrocarril d'Alacant arriba massa tard, el 1915, coincidint amb un moment de malestar obrer gran. La immigració a Algèria o l'Argentina era l'únic recurs que trobaven molts treballadors per a salvar les seues famílies.

La bona vida que s'associa automàticament a la *Belle Époque* no es corresponia amb les dificultats a les quals Dénia, i en general tota la Marina, havien de plantar cara. A l'*Heraldo de Alicante* hem trobat aquest retrat del paisatge físic i humà descoratjador que presentava la ciutat el 1908, quan el pitjor encara estava per vindre:

*«Dénia es una población que debería ser la reina del Mediterráneo por su cielo, por su suelo y por sus condiciones climatológicas, pero no es más que un pueblo mal administrado, sucio de barro cuando llueve, lleno de polvo cuando hace sol, donde hoy se ceba la viruela y mañana el tifus, donde todos los vicios tienen cabida, donde abunda la vagancia, el alcoholismo, la pornografía, donde mueren los negocios mercantiles y los industriales».*²⁵



²⁴*Heraldo de Madrid* (Madrid), 06/04/1915. HN. BNE.

²⁵*Heraldo de Alicante* (Alacant), 27/10/1908. "Política de la Marina", article d'opinió signat per LS. HN. BNE.

Anunci de María Salomé, en referència a l'èxit obtingut al teatre Principal. *Eco Artístico*, 15/11/1915, Hemeroteca Nacional, BNE.

4. Els escenaris del cuplet a Dénia

El retrat anterior formava part d'una carta publicada en un periòdic conservador, i l'autor no podia evitar incloure en aquell escenari esgarri fós els costums de l'oci popular: «(Las autoridades), *con películas del novísimo cinematógrafo democrático y cuatro tórtolas procedentes del palomar comendatario, entretienen el hambre de las clases obreras rebañando los últimos céntimos que les quedan, y dicen que el couplet es la alegría y que la alegría es la salud y que la salud es la riqueza*».²⁶

4.1 Els cabarets: Teatro Magallanes, Cervecería Dianense i Medio Siglo

Els primers cuplets que alegren la classe obrera s'escolten a Dénia en locals com el Teatro Magallanes i la Cervecería Dianense. Els dies d'actuacions es convertien en locals sorollosos i carregats de fum.

Del Teatro Magallanes tenim referències d'activitat almenys des del 1891, quan portava el nom de Café Eslava. Ubicat al carrer de Magallanes, canviava sovint de denominació (*Kursaal*, *Petit Kursaal*, *Music Hall Magallanes*), però no tant com canviaven els propietaris i gestors. Al remat, tot el món el coneixia amb un nom que sembla que mai va tindre oficialment, *L'Anxova*. Era el cabaret de referència de les classes populars. Servit per cambreres i amb una sala superior ampla dedicada al joc clandestí, s'omplia totes les nits, i va ser, durant dècades, l'objectiu dels atacs de les veus moralitzadores, que exigien periòdicament —i aconseguien ocasionalment— el tancament del que consideraven «*inmundo tugurio*».²⁷

La Cervecería Dianense estava situada al carrer de Diana. Tenia un escenari de dimensions reduïdes i la sala de joc inevitable en una cambra elevada. Es nodria d'un públic majoritàriament d'extracció social modesta i la fama que l'acompanyava no tenia res a envejar a la de *L'Anxova*. Durant el període en què ens hem centrat estava gestionada pels germans Antonio i Benito Prats Llopis.

El llistat de les artistes que passaren per aquests locals que hem pogut elaborar no recull el nom de cap figura destacable de la cançó lleugera del moment. Si de cas, el 1907 trobem al Teatro Magallanes Amparito Colomer, de cert renom a València, i a Luisita Salcedo en la Cervecería.

Quan el cuplet s'integra plenament en els espectacles dels teatres i sales de prestigi, es fa distinció clara entre els artistes d'uns locals i els altres. Reproduïm la referència d'unes actuacions a Dénia publicada el 1916 a la revista *Eco Artístico* de Madrid:

²⁶ Idem anterior.

²⁷ Expressió utilitzada en una carta dirigida a l'alcalde de Dénia el 29 de febrer del 1924 en la qual un nodrit grup de veïns es manifestaven contra la petició de reobertura del local, feta pel seu propietari uns dies després que l'Ajuntament ordenara el tancament de tots els bars de cambreres. AMD.

«Cervecería Dianense.- Actúan La Orensita, La Barquera y Lola la Macarena, alternando con dichas artistas el excéntrico Don Guasa.

Café Magallanes.- Actúan La Cuenca, muy mala, y Lina Roca, ésta con mucha voz.

Todas estas artistas son de café de camareras, donde han de saber más alternar que trabajar».²⁸

De la mateixa revista hem tret la relació següent de cantants i còmics que passaren per aquests dos locals populars entre 1915 i 1918. No hem pogut resistir incloure alguns dels comentaris de l'informador:

Teatro-Café Magallanes (*L'Anxova*): Lina Roca, La Cuenca, La Feucha, La Bella Friné («*obteniendo muchos aplausos*»), Amparito Jimeno («*escuchando ruidosas ovaciones*»), Antonia Semur, Anita de Lis («*con sus excepcionales facultades demostró que es de las que triunfan rápidamente*»), Conchita Rubi i La Barcelonita («*bailarina que va bien*»).

Cervecería Dianense: La Barquera, Lola la Macarena, La Orensita, Don Guasa, La Pierres, La Llansola («*muy estimada por este público*»), La Cubanita, Lola Pérez, La Bella Lirio («*ha debutado con regular éxito*») i Pepita Sanchis.

En els darrers anys en què hem fixat l'atenció podem trobar un altre local, el Medio Siglo, sorgit de la partició física de l'històric casino El Siglo, que ocupava la cantonada del carrer del Marqués de Campo i de Diana, i que s'havia reconvertit en café-cantant. En concret, pel mes de febrer del 1918 actuen una cupletista notable, Vicenta Safont, i La Romerito.²⁹

4.2 Teatre Principal

La incorporació del cuplet als teatres tradicionals va haver de vèncer moltes resistències i hem pogut rescatar en els periòdics de l'època un capítol que il·lustra aquests moments de canvi. Pel Nadal del 1908 el Teatre Principal de Dénia va programar un espectacle de varietats. No sabem si seria el primer, però per les informacions que tenim d'etapes prèvies, per aquell escenari només ens consta el pas de companyies de teatre i sarsuela, i espectacles d'aficionats amb obres lleugeres i clàssiques o audicions musicals. El cas és que el *Diario de Alicante* informa d'aquella actuació en aquests termes:

«Las fiestas de Navidad se deslizan en esta hermosa tierra con bastante alegría y entre una infinidad de bellas modernistas; por todos los escenarios no desfilan más que bailarinas y coupletistas, las hay en la Cervecería Dianense, en el Teatro Magallanes y en el Teatro Principal, viéndose todos ellos muy concurridos, especialmente este último, donde trabajan con gran éxito las graciosas y simpáticas

²⁸*Eco Artístico* (Madrid), 05/10/1916. HN. BNE.

²⁹*Eco Artístico* (Madrid), 05/02/1918. HN. BNE.

*bailarinas Hermanas Jerezanas, quienes bailando la Farruca son capaces de alegrar hasta al mismísimo marqués de Vadillo; las Hermanas Jerezanas han logrado conquistarse las simpatías del público bailando admirablemente y resignándose a las exigencias del mismo, pues la mayoría de los días se ven obligadas a bailar tres y cuatro veces la célebre Farruca entre entusiastas olés y aplausos. Anoche debutaron en este mismo teatro las conocidas coupletistas Las Margaritas, quienes cantaron con mucha gracia y desenvoltura intencionadísimos couplets que merecieron el aplauso del numeroso público que llenaba el espacioso salón de tan elegante coliseo».*³⁰

Només hem d'esperar cinc dies per a trobar la resposta de l'altre costat de la trinxera ideològica, on ja s'havien posat les mans al cap per l'espectacle que oferien les esmentades *Hermanas Jerezanas* i *Las Margaritas*, i ho contaven amb un llenguatge de doble sentit que res ha d'envejar les lletres dels cuplets més atrevits:

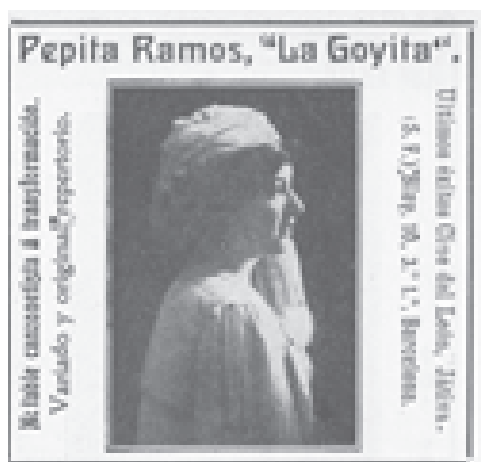
*«...se dice que dos de las profesoras provienen de la escuela modernamente libre de Jerez, y las otras dos son especialistas en la descripción y estudio botánico de los órganos que constituyen los envoltorios florales, y por ello se apellidan, no estamos ciertos si violetas o margaritas; dicen que son notables las explicaciones gráficas que dan, sobre todo describiendo la forma en que liban la miel los abejorros».*³¹

A la llarga, pel teatre Principal passarien algunes de les figures més destacades de la cançó popular espanyola. Tot i que sempre s'ha assegurat que en l'escenari s'havia vist actuar Raquel Meller, figura mítica del cuplet, no hem trobat la referència que permeta avalar el que fins ara no és més que fruit d'una tradició oral. Sí que hem documentat la presència al Principal de Pastora Imperio. Va ser per la fira del 1914 (*«con sus peculiares danzas, entusiasmo al público»*), compartint escenari amb les ballarines Rossini i la cançonetista Pepita González.³² També va obtindre un èxit considerable eixe mateix any Caridad Fernández, *Estrella de Levante*, amb un repertori ample de cançons de diversos gèneres.

Fins al tancament, en els anys 20, el Principal va incorporar ocasionalment els espectacles de varietats, sempre amb noms i companyies destacables, si bé eren el teatre i la sarsuela el centre de la programació. Quant a la presència de les varietats, hem de fer menció de la companyia que es va contractar per a la fira de 1915, encapçalada per Pepita Reyes *«que entusiasmo a los espectadores, especialmente con el couplet Los ases del toreo»*. Amb ella actuaren el duet còmic Los Moritas, la cançonetista Candelaria Medina i la ballarina María Salomé. Cupletistes de nivell eren també La Praderita (*«aclamada en su primoroso trabajo»*), La Zoe (*«a su elegancia y distinción une un rico vestuario y un repertorio culto y*

³⁰*Diario de Alicante* (Alacant), 02/01/1908. "Desde Denia", crónica del corresponsal Serrano. HN. BNE.

³¹*Heraldo de Alicante* (Alacant), 01/01/1908. "Desde Denia", carta signada per S. HN. BNE.



Anunci de La Goyita.
Eco Artístico, 05/02/1913,
 Hemeroteca Nacional, BNE.

selecto») i Ida Dermý («a su atrayente belleza une arte y buen gusto»), totes elles triomfant en la temporada 1915-1916 del Principal.

No deixarem, però, de destacar un fracàs total a l'hora d'oferir al públic denier un espectacle que venia envoltat de molt de renom. Si hem de donar per bona l'opinió publicada en *Eco Artístico*, l'actuació de La Hesperia marca una de les hores més baixes d'eixe teatre tan distingit:

*«Se anunció como gran artista a La Hesperia, canzonetista y danzarina franco-italo-española, con grandes éxitos alcanzados en los teatros de Roma y Nápoles; todo esto lo decían en los programas, pero llegó el debut y no se ha visto fracaso más grande en Denia. Con decir que al segundo couplé no quedaba ya casi nadie en el teatro, y al día siguiente eran siete personas en el teatro, y en cuanto apareció la artista se armó la gran bronca, cosa rara en este público, que siempre ha demostrado ser muy condescendiente con todo artista».*³²

4.3 Teatro Circo

El temple local del cuplet va ser el Teatro Circo. L'impressionant palau de fusta de la família d'Esteve Pérez acollia des de l'obertura pel 1895 tota classe d'espectacles. Atents als gustos del públic, el local va evolucionar fent reformes i incorporant les atraccions que les modes imposaven. Va obrir les portes com a Circo Ecuestre, una classe de local molt estesa per ciutats i pobles a finals del segle XIX i que acollia companyies grans que barrejaven música, interpretació, màgia i exercicis acrobàtics. Pel mes de setembre del 1903 es presentava en aquest local la Compañía de Micaela Alegría. Era la més prestigiosa de les que rodaven per Espanya i oferia un espectacle grandios amb desenes d'artistes procedents de tot el món. En l'ofere-

³²*Eco Artístico* (Madrid), 25/11/1914. HN. BNE.

³³*Eco Artístico* (Madrid), 25/01/1917. HN. BNE.

Anunci de Dora la Cordobesita.
Eco Artístico,
 25/12/1915, Hemeroteca Nacional, BNE.



ta publicitària incloïa aquest llistat d'atraccions tan curios: «*Aéreos, Alambristas, Antipodistas, Barristas, Beluários, Contorsionistas, Escamoteadores, Funambulistas, Maromistas, Titiriteros, Trapecistas, Volatineros y los más divertidos de todos: los Augustos, Clowns, Contraugustos, Mimos, Pantomimistas, y en general: Payasos*».

Després, el Teatro Circo s'adaptaria a les exigències del teatre, es construí un escenari excel·lent, i acollí el cinematògraf des dels inicis. En l'època daurada del cuplet, en l'escenari s'escoltaren les cançons més populars i conegudes del gènere interpretades per les cupletistes que les feren famoses.

En dos ocasions, almenys, actuava Pepita Ramos, *La Goyita*. Com a artista novençana la trobem en els espectacles de la fira del 1913, completant un cartell que encapçalava María Massó -una artista admirada especialment a Dénia- i La Valerito. Uns mesos després, quan La Goyita ja ha triomfat al Paral·lel de Barcelona i és figura indiscutible del cuplet, torna a Dénia i ompli durant tres setmanes el local de la família Esteve: «*Ha debutado con inmenso éxito esa muñequita de carne y hueso que levanta en todas partes tempestades de entusiasmo, y cuyo nombre es de todos conocido y agasajado. Se llama La Goyita. El público, loco de entusiasmo, ante la divinidad artística de esta criatura genial, que canta deliciosamente sus finas canzonetas, la aplaudía, estrujándose las manos, por admirar mucho a esta Goyita, prodigio de mujercita y canzonetista*».³⁴ Entre les cançons que va fer populars La Goyita figura *Al Uruguay*, que ballava a un ritme embogit.

Hem de subratllar també el pas de Dora la Cordobesita. Cançonetista i cupletista, Dolores Castro era una de les artistes més conegudes d'Espanya. Es va fixar en ella el pintor Julio Romero de Torres, que la va utilitzar com a model d'algunes obres que encara avui són reconegudes popularment. Dora la Cordobesita és la jove que sosté

³⁴*Eco Artístico* (Madrid), 25/12/1913. HN. BNE.



Postal d'Adela Margot. Fons Família Cardona-Far.

una guitarra en l'etiqueta de l'anís *La Cordobesa* i la que il·lustra una de les obres més identificatives del pintor, *A la espalda de una guitarra*. El dia de Nadal del 1914, Dora la Cordobesita debutava en el Teatro Circo. Anunciada com a «*coupletista y bailarina a transformación*», les cròniques diuen que va arrancar «*aclamaciones entusiastas*».³⁵ El 1920 es retirava del món de l'espectacle en casar-se amb el torero Chicuelo.

Sobre l'entaulat del Teatro Circo, els deniers també quedaren encisats per cupletistes com Pilar Caudet («*por su picardía, gracia, belleza y arte ha cautivado al público*»), la Bella Mallorquinita («*tocada con riquísimas toillettes*»), Adela Margot («*ante llenos rebosantes, derrochó su gracia imponderable*»), Dora Saavedra («*arrogante coupletista*») o Jesusilla Unamuno («*no se recuerda éxito tan enorme*»).

4.4 Palacio del Sol

El cuplet tenia un altre escenari a Dénia. El Palacio del Sol era un barracot de fusta que va aparéixer per primera vegada per la fira del 1912. En els anys posteriors, l'empresari Joan Ausió feia una ruta per les festes i fires dels principals pobles de València, Alacant i Albacete, i acabava ineludiblement a Dénia, on el barracot es muntava des de Tots Sants fins a l'estiu següent, i oferia sovint ball, espectacles en viu i projeccions cinematogràfiques, particularment per la fira, Nadal, Carnestoltes i Pasqua. A partir del 1916 el local acaba amb el nomadisme i s'instal·la a Dénia de manera permanent. Ja en la inauguració del 1912, el 27 d'octubre, ofereix l'actuació d'una cançonetista, Amparito Colomer, i un humorista, Don Nicanor.

El Palacio del Sol figura en les agendes de tots els representants artístics professionals, que li procuren artistes notables per a les funcions. El mes de juny del 1913, el Tríu Nancy, considerat un dels millors espectacles de varietats del moment, atreia la curiositat de desenes de deniers: «*El público, que llenó por completo el local en cuantas*

³⁵*Eco Artístico* (Madrid), 05/01/1915. HN. BNE.

³⁶Informació i cites tretes de diversos números de la revista *Eco Artístico* (Madrid, 1909-1923). HN. BNE.

sesiones tomaron parte estos artistas sin par, no se cansaba de admirar su trabajo».³⁷ Entre les cupletistes que actuaren en aquest encisador barracot de fusta citarem Julia David, La Praderita, Amelia Ripoll o Pilar Guitar: «*La coupletista Pilar Guitar se adueñó del público con sus encantos personales y artísticos, y la monísima bailarina Eloisa Carbonell nos hizo vislumbrar los deleites del paraíso de Mahoma. Ambas fueron aplaudidas sin reservas*».³⁸

5. Els espectacles de varietats

Més enllà de la presència inicial i exclusiva en els cabarets, el cuplet arriba als

teatres i sales clàssiques i s'integra en els espectacles de varietats, si bé les cupletistes solen ser el màxim reclam dels cartells. Les varietats de començament de segle eren com un gran bagul on cabia de tot. L'il·lusionisme i el circ nodrien bona part de les funcions, on no faltaven ballarins i còmics. Del nostre repàs per la vida de la faràndula frívola, i sempre amb l'ajuda documental i inestimable de la revista *Eco Artístico*, hem elaborat el catàleg d'atraccions següent amb les quals gaudien els deniers de les primeries del segle XX.



Anunci de Maria Massó. *Eco Artístico*, 05/02/1913, Hemeroteca Nacional, BNE.

5.1 Cançonetistes, folklòriques i ballarines

Cançons i balls eren imprescindibles a l'hora de confeccionar un programa de varietats que, de vegades, ja s'oferia complet per part de companyies i empreses de contractació artística. En unes altres ocasions, eren els empresaris dels locals els que formalitzaven contractes individuals amb els agents dels artistes i unien actuacions en funció d'agendes i de gustos i opcions personals. El cant regional espanyol encara era un bon reclam de taquilla i les artistes que lluien mantons, pintes i vestits tradicionals de comarques i terres peninsulars es feien un lloc entre cupletistes i atraccions diverses.

La més notable d'aquestes artistes, Lola Mansilla, debutava el 21 de desembre del 1913 al teatre Principal per a fer un seguit d'actuacions de Nadal. Lola Mansilla interpretava sobretot jotes aragoneses i un compositor cèlebre de l'època, Gerardo Núñez,

³⁷*Eco Artístico* (Madrid), 26/06/1913. HN. BNE.

³⁸*Eco Artístico* (Madrid), 25/06/1914. HN. BNE.

va escriure per a ella la cançó *La Virgen de la Macarena* que, en les dècades posteriors, va ser objecte de tota classe de versions. Destaquen les de Marujita Díaz, Manolo Escobar i l'orquestra de Pérez Prado. Al Teatro Circo, per dates idèntiques, era La Salerito (Antonia Martínez Berruezo), qui «*ha conseguido electrizar a los muchos concurrentes*» amb una barreja singular de flamenc, cuplet i folklore de la procedència més diversa, que incloïa el ball popular del garrotín. Pel juliol del 1914 es presentava al Teatro Circo Magdalena Fontán, *La Torrerica*, considerada en aquell temps la millor cantant de folklore espanyol, sense importar si eren jotes, xotis o flamenc.

Entre les ballarines, ja hem citat el pas de María Salomé pel Principal, i ara caldria afegir el nom de Palmira López, que deixa constància del seu art a l'escenari del Teatro Circo el 1914.

5.2 Transformistes

Els transformistes eren artistes que imitaven la veu, el ball i la interpretació de les figures més conegudes de l'espectacle i el món social del moment. Tenien l'aptitud de canviar amb rapidesa el vestuari i maquillatge, que sempre s'adequaven als que identificaven els imitats. Entre els grans transformistes de l'època figura en un lloc destacat l'artista gallec Ernesto Foliers. La seua especialitat era imitar, precisament, les cupletistes i aconseguia un nivell alt quan es transformava en La Fornarina. Tenim notícies d'actuacions seues al teatre Principal (1913) i al Teatro Circo (1914): «*Teatro Principal.- Actúa con gran éxito el célebre transformista Ernesto Foliers, que ejecuta su trabajo con una ligereza y arte extraordinarios. Foliers imita admirablemente las estrellas de varietés de más resonancia*».³⁹

El 1914 Fregolini també passa per l'escenari del Teatro Circo, i un any abans, pel juny del 1913, Le Tonelli recollia aplaudiments i felicitacions dels espectadors deniers per la imitació d'estrelles espanyoles i estrangeres del ball. El 1916, en una diferència curta de dos mesos –al Teatro Circo primer, i al Principal per la fir– actuava El Gran Aretino. Era considerat un dels transformistes més ràpids del moment. En la primera de les actuacions va ser tan gran l'èxit que el Teatro Circo li prorrogava un dia les representacions de l'espectacle, i va fer la funció un dilluns, «*cosa extraordinaria en Denia, donde sólo se trabaja sábado y domingo*». El Gran Aretino no va tindre tanta sort al Principal, segons *Eco Artístico*, «*debido al poco éxito de los dos números que le acompañaban*».

Entre les dones, moltes de les artistes s'anunciaven com a «*cançonetistes a transformació*», precisament pels canvis constants de vestuari i l'amplitud del repertori que oferien.

³⁹*Eco Artístico* (Madrid), 05/01/1914. HN. BNE.



**celebrados
duettistas
cómicos.**

LES SANTO-FERRY

Lujosísima presentación. Repertorio propio y extensísimo.
Decorado propio. Gran éxito.

Dirección: Calle de Valencia, 153, Barcelona.

Anunci de Les Santo-Ferry. *Eco Artístico*, publicitat en diversos números, Hemeroteca Nacional, BNE.

5.3 Duets artístics

Molt populars i demanades eren les actuacions de parelles artístiques. N'hi havia de ball i de cançó, però els duets més complets ampliaven l'oferta incorporant diàlegs còmics, jocs de màgia i il·lusionisme i, fins i tot, números d'acrobàcia o malabarisme. Molt sovint, el duet d'artistes era parella sentimental en la vida real o els unien vincles familiars.

Al Palacio del Sol, la família del propietari recorda el pas de Les Santo-Ferry, un duet còmic que es presentava amb decorat propi i vestuari luxós, i que segons sosté la tradició local, estarien emparentats amb qui anys després es convertiria en un popular actor de Hollywood, Mel Ferrer. Al mateix local aconseguiren un èxit notable els Hermanos Sevillanitos, amb gràcies, música i cançons.

En el camp de l'humor van aconseguir molta fama Blanca Azucena y su Botones (nom artístic de la cançonetista Pilar Ortega i la seua cunyada, Amalia Galván), que sedueixen el públic del teatre

programa renovat al Palacio del Sol que, per la fira d'aquell mateix any, compta amb les cabrioles de Los 6 Únicos, un grup d'artistes que cantaven i feien exercicis físics.

La Troupe África reunia el 1911 sobre l'escenari del Teatro Circo «*excéntricos, cómicos, mímicos, transformistas, cantantes y bailarines regionales*», i per a la fira del 1916, el mateix local anunciava l'espectacle monumental de l'artista



Anunci de La Fiorenza. *Eco Artístico*, 25/09/1915, Hemeroteca Nacional, BNE.

Cardinal Imperio i la seua companyia, integrada per 18 persones. Un punt més exòtic eren els Shee Hee, una atracció procedent de la Xina integrada per dos dones i cinc homes orientals que executaven «*trabajos variadísimos y de difícil ejecución*». A més, la propaganda de l'espectacle, ofert l'abril del 1918 al teatre Principal, subratllava el «*riquísimo decorado y vestuario seda y oro, bordado a mano, valorado en cien mil pesetas*».

5.5 Habilitats diverses

En el món dels espectacles de varietats entrava tot el que podia sorprendre o captar l'atenció del públic. Hi havia qui exhibia habilitats físiques i mentals, presumptes científics que presentaven invents o mètodes de relaxació revolucionaris, xerraires, domadors d'animals...

Per les festes de juliol del 1913 actuava al Teatro Circo, sembla que amb un èxit aclaparador, un imitador de cants d'ocells, veus d'animals i instruments musicals anomenat Cavallero Fabra, i les cròniques qualifiquen d'autèntic esdeveniment les representacions que el 1915 donava en el mateix escenari l'artista Bracco i els seus ensinistrats *gossos comediantes*.

En el capítol de les habilitats físiques trobem al Teatro Circo, pel Nadal del 1914, un espectacle d'atraccions que inclou el Trío Valery, anunciats com a acròbates musicalparodistes, i els ciclistes

botadors anglesos Swip-Duo.

En el mateix programa nadalenc, que tenia com a estrella principal la cupletista Dora la Cordobesita, s'inclou l'actuació del grup A'Kita and Tay, parella d'il·lusionistes japonesos. I el 1916, en plena fira, al Teatro Circo, complementant l'actuació de la cançonetista Juanita Guitart, intervenien el Gran Raymond i la Bella Reinón, «*con trabajos de hipnotismo y fascinación*».

Res, però, comparable a La Fiorenza, que el mes de setembre del 1915 omplia a diari el Teatro Circo amb un públic que aclamava amb entusiasme les facultats d'una *artista enciclopèdica*, com la qualificaven en la publicitat. No erraven. La Bella Fiorenza oferia el programa següent: «*Musical, pintora relámpago, malabarista, equilibrista, bailarina, transformista, excéntrica, tiradora al blanco. Proyecciones luminosas llevando aparato de su propiedad*».